

УДК 81'373:821.161.2

Олена Турчак*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *СМІХ* В ІДІОСТИЛІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

У статті описано процес вербалізації концепту *сміх* у творах Григора Тютюнника через призму лексико-семантичних і частиномовних особливостей. Проаналізовано мовні засоби, які репрезентують концепт *сміх*. Переважно це лексеми *посмішка*, *усмішка*, *сміх*, *сміятися*. Розглянуто семантичні особливості лексичних вербалізаторів концепту *сміх* з урахуванням контексту. Констатовано, що мова творів письменника синтезує вербальні та невербальні засоби. Визначено частиномовні переваги в процесі вербалізації концепту *сміх*.

Ключові слова: концепт, *сміх*, *посмішка*, *сміятися*, експресія, експресивність, іменник, дієслово, прислівник, прикметник.

Olena Turchak. Lexico-semantic verbalization of the concept of *laughter* in the idiostyle of Hryhor Tyutyunnyk.

The article describes the process of verbalization of the concept of *laughter* in the works of Hryhor Tyutyunnyk through the prism of lexical-semantic and part-linguistic features. The method of analysis of scientific and theoretical sources, the method of contextual analysis and the method of continuous sampling were used in the processing of the material.

It is stated that the language of the writer's works synthesizes verbal and non-verbal means. The lexemes representing the concept of *laughter* are analyzed, and the partial language preferences in the process of verbalizing the concept of *laughter* are determined. It has been found that the concept of *laughter* is realized mainly in nouns, verbs and a special uninflected form of the verb – adverbs. The most used lexemes are *smile*, *laugh*, *laughing*, *smiling*. They are characterized by a wealth of emotions, but positive moods dominate, i.e., the verbalization of laughing qualities of pleasant, good, attractive.

To emphasize noun verbalizers of the concept of *laughter*, the author usually uses adjectives that contain an emotional element in their lexical meaning and serve to emphasize the most essential semantic connotations. Emotionally colored adjectives have both positive and negative meanings, perform the role of epithets and are expressive of imagery. Verbs and adverbs are accompanied by clarifications of an adverbial nature, among which qualitatively descriptive adverbs predominate quantitatively; adverbs of mode of action and quantitative adverbs are less often used to indicate the degree of intensity of the action or the degree or degree of manifestation of the symptom.

The lexemes denoting the concept of *laughter* are accompanied by particles and sound-imitating words. It has been found that modal affirmative particles, which confirm the expressed opinion, and modal selective particles, which serve for the logical selection of a word in a sentence, prevail. Onomatopoeic words help to reproduce the peculiarity of laughter, to emphasize its uniqueness and individuality, to emphasize unusualness.

A smile is often accompanied by other portrait details that are auxiliary actualizers of emotions, in particular, eye movement, eyebrow movement, gaze, facial expression, etc. Thanks to the concept of *laughter*, Grihyr Tyutyunnyk conveys the highest emotional tension of the characters and reproduces the truthfulness of their characters.

Keywords: concept, *laughter*, *smile*, *laugh*, *expression*, *expressiveness*, noun, verb, adverb, adjective.

Постановка проблеми. Григір Тютюнник був, є й назавжди залишиться оригінальним і неперевершеним майстром психологічної прози. Зі сторінок творів він постає як тонкий психолог, який точно, майже філігранно передає

*Олена Турчак, кандидат філологічних наук, доцент кафедри європейських і східних мов та перекладу Університету імені Альфреда Нобеля (Дніпро, Україна); e-mail: olena.turchak@duan.edu.ua.

емоційний стан персонажів, відчуваючи кожний порух їхнього ества, і веде читача незвіданими глибинами людської душі. Канва творів письменника майорить спектром довершених психологічних деталей, які пан Григір брав із самого виру життя, з людського повсякдення. Це результат великої спостережливості й справжньої зацікавленості людиною, вияв щирої любові до неї. Григір Тютюнник «міг відтворити у словах і жестах детальний портрет і поведінку кожного... в пам'яті беріг точний вираз очей того, хто говорив, його позу, міміку. Володіючи таким вродженим артистизмом, "грав" своїх майбутніх героїв, перевтілюючись в них...» [Тютюнник 2006, с. 3].

Григір Тютюнник вловлював кожен жест своїх героїв, кожен їхній порух, зміну міміки й майстерно передавав це словесними засобами. Саме тому його герої справжні, реалістичні, вони привертають увагу природністю. Це робить твори Григора Тютюнника такими, про які говорять: «Вони поза часом».

Григора Тютюнника називають «живописцем правди» й «майстром художньої деталі». Його майстерність проявилася на різних рівнях творів: і в психологізмі прози, і в наскрізній правдивості та реалістичності, і в словесній влучності. У творах письменника мова та міміка доповнюють одне одного, невербальні засоби підкреслюють чи підтверджують сказане. Або ж, навпаки, очі, посмішка, інтонація голосу, вираз обличчя, будь-які рухи людини суперечать сказаному. І ось тут починається найголовніше й найскладніше завдання для майстра слова: знайти потрібні слова, які допоможуть викрити нечесність, облудливість, підступ, відчуті презирство, іронію, сарказм.

Предметом нашого дослідження є лексико-семантична вербалізація концепту *сміх*.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю систематизовано описати процес вербалізації концепту *сміх* з урахуванням його частиномовної характеристики у творах Григора Тютюнника. Важливу роль у вербалізації будь-якого концепту художнього твору відіграє індивідуально-авторське світосприйняття, тож вагомими під час аналізу будуть внутрішні механізми тексту.

Аналіз останніх досліджень. Творче надбання письменника, ураховуючи багатство його мови, заслуговує на ґрунтовне вивчення.

Активне дослідження творчості Григора Тютюнника почалося ще у 80–90-х роках минулого століття. Переважно це були літературознавчі праці Л. Мороз, Т. Аврахова, В. Дончика, М. Жулинського та інших. Великий внесок у дослідження творчості Григора Тютюнника зробили й мовознавці. Про це свідчать матеріали республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю від дня народження письменника [Григір 1991]. Чимало слухних зауважень щодо мови творів письменника зробили В. Калашник, Л. Кучеренко, А. Свашенко, В. Олексенко, З. Сікорська та багато інших науковців [Григір 1991]. Відтоді сплило багато часу, але дослідження творчості письменника не припиняється, адже не всі питання вивчені, деякі розглядаються під новим кутом зору, та й мовознавча наука сьогодні інша. Вона дедалі активніше перетинається з психологією, соціологією, логікою, про що свідчить поява нових наук, зокрема соціолінгвістики, психолінгвістики, математичної лінгвістики.

Вербалізація внутрішнього світу персонажів через концепт *сміх* досить складне явище, адже варто враховувати й емоційний стан персонажів у конкретному випадку, і психологію героїв узагалі, й авторське бачення розвитку подій. Тож уміння вкласти всі ці моменти в мовний світ і передати за допомогою

лінгвістичних засобів вимагає неабиякої майстерності письменника. Дослідження словесного, образного наповнення невербальних засобів є одним з актуальних питань сучасного мовознавства.

Вербальні та невербальні засоби в мові письменника майже не були предметом дослідження. Н.Музиченко було проаналізовано експресивні вербалізatori портретної деталі Григора Тютюнника [Музиченко 2014a] та узагальнено спостереження щодо лексико-граматичної вербалізації болю [Музиченко 2014b].

Мета статті – розглянути вербалізацію концепту *смiх* у творах Григора Тютюнника через призму лексико-семантичних і частиномовних особливостей.

Досягненню мети підпорядковані такі **завдання**:

- дослідити мовні засоби, які репрезентують концепт *смiх*;
- проаналізувати семантичні особливості лексичних вербалізаторів концепту *смiх*;
- розглянути частиномовні переваги в процесі вербалізації концепту *смiх*.

Матеріал дослідження – тексти творів Григора Тютюнника (Тютюнник, 1984).

Методи дослідження. Під час опрацювання матеріалу використовувалися такі методи: аналіз науково-теоретичних джерел, контекстуальний аналіз, суцільна вибірка.

Виклад основного матеріалу. Мова творів Григора Тютюнника унікальна тим, що синтезує вербальні та невербальні засоби. Результатом такої взаємодії є експресивність мовлення письменника та експресія його персонажів. Питання експресії та експресивності віддавна привертало увагу мовознавців. Думки були різні: ці категорії або ототожнювали, або ж, навпаки, розрізняли. Наприклад, на думку С.Єрмоленко, поняття ‘експресивність’ та ‘експресія’ тотожні й використовуються, щоб підкреслити дієвість повідомлення та його максимальну доступність [Єрмоленко 1982, с. 125]. В.Чабаненко вважає, що це різні явища. Він стверджує, що «експресія – це інтенсифікація (збільшення, підсилення) виразності», а «експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака, що деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу, активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача)» [Чабаненко 2002, с. 7]. В.Чабаненко звертає увагу на те, що «експресія виявляється лише на мовленнєвому рівні», а «експресивність буває як мовленнєвою, так і мовною. Мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом збагачення останньої» [Чабаненко 2002, с. 8].

У «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А.Загнітка експресивність і експресія розрізняються. Крім того, окремо розглядається «експресія мовленнєва». Експресивність трактується як «здатність мовної одиниці до виразності, її властивість підсилювати логічний та емоційний зміст висловлення, виступати засобом суб’єктивного увиразнення мови; стилістична властивість висловлення, що виявляє активну позицію автора щодо форми вираження смислових відтінків; виразний та емоційно-мистецький світовияв, образність подання людських знань і почуттів» [Загнітко 2012, с. 255]. Експресія тлумачиться як «інтенсивна виразність тексту, що створюється фонетичними, лексичними, граматичними, стилістичними засобами мови» [Загнітко 2012, с. 256], а експресія мовленнєва (комунікативна) – як «насиченість повідомлень мовними та позамовними засобами вираження суб’єктивного ставлення адресанта до адресата або змісту комунікації, їхньої оцінки» [Загнітко 2012,

с. 256].

Якими б різноманітними та багатоаспектними не були погляди дослідників на поняття експресивності та експресії, безперечним залишається факт, що ці явища впливають на емоції та почуття читача. Їх можна назвати 'індикаторами індивідуальності' художнього стилю автора. Саме завдяки експресії персонажа повноцінно розкривається його поведінка, внутрішня краса або нищість. Експресія 'посилило колорит персонажа', а її мовне втілення допомагає правильно зрозуміти образ. Точне та глибоке усвідомлення залежить від майстерності автора, адже влучно дібрані слова на позначення почуттів та емоцій роблять персонаж максимально правдивим.

У кожного автора власна манера письма та улюблені деталі, через призму яких постає образ. У Григора Тютюнника – це посмішка, усмішка, сміх. Проведені дослідження ілюстративного матеріалу дозволяють стверджувати, що ці концепти можуть і виражати емоції та почуття, і викликати їх. Зауважимо також, що способи вербалізації концептів, які розглядаються, можуть змінюватися й проявлятися в різному частиномовному оформленні. Переважно це іменники, дієслова та дієприкметники.

З'ясуємо відмінності в значенні слів *посмішка* та *усмішка* у Великому тлумачному словнику сучасної української мови значиться:

– посмішка – це «1. Особливий вираз обличчя (губ, очей), що означає глузування, кепкування, іронічне ставлення до кого-, чого-небудь і т. ін. // Насмішка. 2. Те саме, що усмішка 1» (ВТССУМ 2005, с. 1080);

– усмішка – «1. Особливий порух м'язами обличчя (губ, очей), який виражає схильність до сміху. // перев. чого. Цей порух як вираження чого-небудь. // Такий порух як вираз глузування, кепкування і т. ін.; посмішка. 2. Гумористичний художній твір (перев. невеликий за розміром)» (ВТССУМ 2005, с. 1516).

Звертаємо увагу, що у творах Григора Тютюнника лексема *посмішка* реалізує обидва значення – як насмішки, так і усмішки. Через посмішку письменник передає ставлення персонажів до людей та до світу в цілому. Емоційний стан одних героїв впливає на сприйняття та реакцію інших і посилює емоційність діалогу, ситуації або тексту.

Посмішка набуває найрізноманітніших експресивних відтінків за допомогою емоційно забарвлених лексем, які виконують роль епітетів і є виразниками образності. Завдяки художнім означенням авторові вдається неодноразово змінювати посмішку та варіювати її. В основі таких епітетів – слова, що самі є носіями емоцій і почуттів. Найширше емоційно забарвлена лексика представлена прикметниками, які містять емоційний елемент у своєму лексичному значенні й слугують для підкреслення найсуттєвіших смислових конотацій. Емоційно забарвлені прикметники можуть мати різне значення – як позитивне, так і негативне. Для посилення позитивної семантики почуттів Григор Тютюнник використовує лексеми *лагідний, люб'язний, мудрий, прихильний, незлостивий* тощо, напр.: *незлостива посмішка; лагідна посмішка; люб'язна посмішка; мудра посмішка; тонка посмішка; прихильна посмішка*. Така посмішка допомагає відчути в собі сили та впевненість, усвідомити свою значущість або посилити її в комусь, передати радість чи бадьорість, дати сили подолати життєві перешкоди, відчути задоволення або висловити вдячність тощо.

Для підкреслення негативного аспекту посмішки письменник послуговується лексемами *глузливий, гіркувато-глузливий, підступний, занудистий, холодний, знущальний, скептичний, жалибний* тощо, напр.: *глузлива посмішка; підступна посмішка; занудиста посмішка; винувата посмішка;*

холодна посмішка; гіркувато-глузлива посмішка; знуцальна посмішка; скептична посмішка.

Усмішка переважно є виразником позитивних емоцій (на відміну від лексеми *посмішка* та її вербалізованого оформлення, що аналізувалося за принципом ‘позитивне / негативне’), напр.: *лагідна усмішка; безтурботна усмішка; осяйніша усмішка; простацька усмішка; ласкава усмішка; лукава усмішка; вибачлива усмішка; добра лагідна усмішка; весела усмішка; добра і нехитра усмішка; зачарована усмішка; м’яка усмішка; самовідречена усмішка* тощо. Підкреслюючи усмішки своїх героїв, Григорій Тютюнник виявляє глибоку й щирю любов до них, напр.: *Та усмішка ще краща – добра і нехитра* (Тютюнник 1984, с. 550); *...сказав із тою-таки м’якою усмішкою, що говорив з усіма...* (Тютюнник 1984, с. 553); *В карій глибочині загускла давня розбуркана туга, притамована сплеском лагідної усмішки* (Тютюнник 1984, с. 24); *І в кожній зморшці, здавалося Климові, чайлася добра лагідна усмішка* (Тютюнник 1984, с. 391).

Думки письменника пройняті ніжною шанобливістю до святого почуття любові, яке прикрашає та збагачує душу й неможливе без щирості, але інколи воно стає основою для іронії, як, наприклад, у повісті «День мій суботній»: *Коли ми з нею зустрічаємося на східцях чи біля під’їзду, вона дарує мені чарівну – так їй здається – посмішку і поводить бровами, як киця хвостиком, коли чує мишку в норі!* (Тютюнник 1984, с. 469). Іронічне звучання маємо й у такому контексті повісті: *«Стій!» – розпачливо заволав режисер. – Бабусю, я ж вас просив: не усміхайтесь! Свою чарівну посмішку ви подаруєте нам після зйомок... Я доплачу вам ще трояк, тільки не посміхайтесь!* (Тютюнник 1984, с. 492). Авторську іронію спостерігаємо й в усмішці Івана Захаровича, який хоче сподобатися людині, прихилити її до себе, до своєї правди, напр.: *...зітхнув Іван Захарович, як зітхають втомлені, але поблажливі до нетямковитого співбесідника люди... обдав мене ласкавою батьківською усмішкою...* (Тютюнник 1984, с. 466). Іронічне забарвлення в повісті «День мій суботній» завдяки контексту має епітет *прихильний*, напр.: *...я поважно підводжуся з стільця, творю на обличчі прихильну посмішку, що десь межує з демократизмом найвищого татунку (дехто з моїх колег нахиляється при цьому низько до столу, щоб не розреготатись, а дехто вислизає з кімнати, щоб не бути свідком такого зухвалого порушення субординації)...* (Тютюнник 1984, с. 459).

Іронія відчувається й у ставленні односельців до Юхима Кравчини (оповідання «У Кравчини обідають»), тому й з’являється на їхніх обличчях занудиста посмішка, напр.: *Незлостиві дядьки на те тільки головами підкивують, а лукавіші, тамуючи занудисту посмішку, питають, наче й не підступно, а з щирої цікавості: «Розкажи лишень, Юхиме, як ти минка позаторік ловив»* (Тютюнник 1984, с. 149).

Для підсилення емоційності та поглиблення іронічного відтінку Григорій Тютюнник у деяких випадках використовує морфеми, зокрема суфікс *-ечк-*, напр.: *посмішечка, усмішечка*. В оповіданні «Устим та Оляна» читаємо: *А жінки, ті, що слухали, хоч і радніші були поспівчувати біді сестринській, чайли підступні посмішечки: вже з Оляни як вродливка, то хай тоді Бог милує...* (Тютюнник 1984, с. 229). Легкий відтінок незлостивої іронії вчувається й в усмішках у повісті «Вогник далеко в степу», напр.: *Коли ми отак «грякаємо» пісню, «сороконіжки», із середини строю й ті, що на «шкентелі», затуляють вушка долонями і всім виглядом своїм, усмішечками виказують любеньку згоду, що ми, мужчини, таки сильніші за них* (Тютюнник 1984, с. 413).

Григорій Тютюнник використовує для характеристики усмішки та посмішки мовні одиниці, які переважно містять емоційність у смисловій структурі слова й характеризуються стабільністю, тобто зазвичай вони експресивні незалежно від контексту. Щоправда, з урахуванням ситуації, у якій розгортаються події, експресивність таких одиниць зростає завдяки мовному оточенню. Наприклад, у новелі «Вуточка» словосполучення *лагідна посмішка* доповнюється метафорою. Такий синтез художніх засобів влучно характеризує душевний стан Вуточки, її внутрішній світ: *Перехожі, якщо їм нікуди було поспішати, брали бабу за руку й виводили на протопти, а далі вона йшла вже сама, несучи на вустах лагідну, ніби назавжди зашерхлу посмішку вдячності...* (Тютюнник 1984, с. 107). За допомогою лексеми *мудрий* письменник зумів передати поблажливість, яку виявляє до Нюри в однойменному оповіданні, напр.: *Нюра мовчить, тільки цідить крізь тонкі вуста мудру посмішку людини, що знає, як треба жити в світі...* (Тютюнник 1984, с. 198). Описуючи духовне виродження та моральну залежність Павла Дзякуна в оповіданні «Син приїхав», Григорій Тютюнник використовує контраст, чим посилює семантику епітета *холодний*. Така посмішка розкриває справжню сутність людини, виражає її життєву позицію, пояснює або мотивує вчинки, напр.: *...з холодною посмішкою, що й не схожа була на посмішку, казав Павло і дивився своїми малорухомими риб'ячими очима поверх цікавого дядька* (Тютюнник 1984, с. 161).

Григорій Тютюнник через посмішку передає страждання, біль, коли неможливо або не вдається задовольнити життєві потреби людини, її бажання, мрії, сподівання. Причини можуть бути різні – від елементарного розчарування до глибокого душевного болю. Така посмішка супроводжується сумним настроєм людини, підкреслюється її знесиленним виглядом або жалібним голосом. Усе це разом розкриває емоції людини, створюючи маску страждання. Наприклад, в оповіданні «Вуточка» увагу зосереджено на морально-етичній проблемі: ідеться про самотню осліглу жінку, яка стала чужою для своїх синів. Нарешті хлопці приїхали, але *«зустріла Ганна синів уже напонамацки, однак не плакала і не побивалася своїм лихом, бо вважала себе ж таки й винною, що не сповістила про нього завчасно, – лише всміхалася на radoщах тихою самовідреченою усмішкою та простягала до синів невидючі руки, натикаючись ними то на тверді портупеї, то на холодні значки, то на гострі козирки офіцерських картузів»* (Тютюнник 1984, с. 107). Меланя в повісті «Облога», усвідомлюючи безвихідь своєї ситуації, *«дивилася на крижані блискітки, що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками, і час від часу посміхалася сама до себе гіркувато-глузливою посмішкою»* (Тютюнник 1984, с. 315). Харитон – один із героїв повісті «Облога» – і так був надзвичайно вразливим від природи хлопцем, а коли потрапив у незручну для нього обстановку, знітився й навіть усмішка його була кепською, напр.: *Я спромігся лише всміхнутись на те, але усмішка вийшла, мабуть, кепська, бо жінка відвела очі вбік, щоки їй здригнулися й опали ніби ще нижче* (Тютюнник 1984, с. 336). Сором'язливість дитини в оповіданні «Устим та Оляна» передано за допомогою лексеми *жалібний*, напр.: *Петько, несміливо усміхаючись (зубик один був у нього щербатий, і посмішка виходила жалібна), наставив пелену* (Тютюнник 1984, с. 226). Григорові Тютюннику вдавалося відтворити навіть 'безликість' усмішок на обличчях людей, якщо сказане не заслуговувало уваги, напр.: *Устим ішов на своє місце, і збори проводжали його ніякими усмішками, а як угадував – плескали в долоні* (Тютюнник 1984, с. 230). В оповіданні «М'який» у Микити Норовця з'являється винувата посмішка, коли він соромиться й відчуває себе незручно, напр.: *Микита вже за столом стяг з*

голови мокру від дощу та снігу шапку, вивернув її і підкладкою втер очі. Тоді сказав з **винуватою посмішкою**:

– Ти мене... м'який, зразу підкорми з дороги, як є чим, а потому вже розпитуй (Тютюнник 1984, с. 151).

Рідше для вираження концепту *сміх* уживається однозвучна лексема, що відрізняється від посмішки та усмішки істотними ознаками. Значення слова *сміх* у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується так: «1. Переривчасті, характерні звуки, які утворюються короткими видихальними рухами як вияв радості, задоволення, нервового збудження і т. ін. // тільки мн. Веселі розмови, розваги і т. ін. // перев. мн. Насмішки, глузування. 2. у знач. присудк. сл. Про те, що здатне розсмішити, викликати подив. [П] сміх і горе (і гріх, і плач, і сльози) – про те, що одночасно і смішне і сумне. 3. Виставляння когось, чого-небудь у смішному вигляді; висміювання» (ВТССУМ 2005, с. 1349). Тож посмішка та усмішка переважно відтворюють емоції людини в конкретний момент її життя (тобто йдеться про симптоматичне відображення емоцій), а сміх – це поняття більш стале, яке супроводжує нервові збудження людини, психічне напруження, вияв радості, задоволення тощо.

Вербалізація концепту *сміх* відбувається за допомогою прикметників позитивної та негативної оцінки, що міститься в семній структурі слова, напр.: *самовпевнений сміх*; *зловтішний сміх*; *сміх тихий, м'який*; *неголосний добрий сміх*. Наведені приклади з концептом *сміх* демонструють риси характеру героїв. Скажімо, в оповіданні «Оддавали Катрю» наречений спочатку видається людиною дещо зарозумілою та пихатою: «...суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі...» (Тютюнник 1984, с. 139), але згодом через сміх розкривається його справжній характер: наречений «...сміявся – не скупю вже й не зверхньо, а щиро по-людськи – і виявилось, що **сміх** у нього **тихий, м'який**, як у захопленого хлопчика, а зуби рівні та білі» (Тютюнник 1984, с. 145). В оповіданні «Обмарило» зі сміху Палажки розуміємо, що жінка була скупувата, могла посміятися над іншими, напр.: – *Кривоматній! – підсипала Палажка, теж закипаючи зловтішним сміхом* (Тютюнник 1984, с. 39).

Спостерігається поодинокий випадок вживання лексеми *усміх*, що підкреслюється через інші деталі портрету – очі та губи, напр.: *Очі її сяяли **тихим, сором'язливим усміхом**, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей)...* (Тютюнник 1984, с. 139). Слово *усміх* лежить в основі метафори *очі сяяли тихим, сором'язливим усміхом*, яка посилює емоційний стан Катрі в оповіданні «Оддавали Катрю».

Надзвичайно продуктивно Григор Тютюнник використовує для вербалізації концепту *сміх* дієслова *сміятися, засміятися, посміхатися, усміхатися, всміхатися, заусміхатися, осміхатися* та дієслівні форми – дієприслівники *посміхаючись, усміхаючись, заусміхавшись*. Зазвичай вони виражають емоції не самотійно, а супроводжуються уточненнями прислівникового характеру. Автор за допомогою прислівників передає тонко підмічену деталь сміху, його процесу, завдяки чому спостерігаємо різні емоційні стани персонажів.

Здебільшого Григор Тютюнник використовує якісно-означальні прислівники, що співвідносні з прикметниками: *тонко посміхнувся; ласо усміхаюся; **поблажливо** всміхався; **лукаво** посміхнулася; посміхаються **невесело**; **широко** заусміхався; **смирнесько** усміхається; **несміливо** усміхаючись; **поштиво** усміхаючись; **повільно** усміхатися; посміхнулася **ласкаво**; усміхався **впевнено і недбало**; **жальбно** усміхаючись; усміхалася **мудро**; **зло** усміхнулася; **дурнувато** всміхається; **сором'язливо** посміхнувся; **тихо***

сміється; *криво* посміхаючись; *презирливо* посміхнулася; *сумовито* посміхнулася; *улесливо* всміхаючись; *чемно* всміхнувся; *печально* всміхаючись; *щасливо* всміхаючись; *лагідно* засміялася; *винувато* посміхнеться; усміхаються *щиро*; *солодко* всміхається; *тихо* всміхався; *превесело* усміхаючись; *хижувато* осміхнувся.

Рідше вживаються означальні прислівники способу дії: *потайки* усміхалися; *загадково* посміхаючись; *по-дитячому* усміхається; *вибачливо* усміхаючись; *завзято* усміхаючись; *зненацька* посміхався; сміються *гуртом*; усміхається *мовчки*; *провинно* усміхався; усміхнувся *простіше*; усміхалася *по-козиначому*; *неохоче* всміхається; сміється *Меланя дивно*; *косорото* посміхнувся; *блазнювато* посміхаючись; *замріяно* усміхалася; *непомітно, делікатно* посміхнувся; сміється *поблажливо*; *вдоволено* всміхається; *знічено* усміхається; *необразливо* посміхаючись; *мудрацько* посміхатися; *винувато* всміхнувся.

Зафіксовано небагато випадків уживання кількісних (кількісно-означальних) прислівників на позначення ступеня інтенсивності дії або міри чи ступеня вияву ознаки: *дуже* зауспіхавшись; усміхається *уже всім видом*; *ледь* посміхнувся; усміхаючись *на всі боки*; *ледь* усміхаючись; *подовгу* сміється.

Григор Тютюнник задля вербалізації концепту *сміх* використовує й лексеми *оскиряться, гиготіти, загиготіти, реготати, розреготатись, реготнути, смішити, регіт, смішок* тощо, а також фразеологізми, які можуть зазнавати трансформації, напр.: замість *шкірити* зуби в письменника *не шкірити до них зубів*, замість *сміятися на кутні* – *засмієтесь на кутні* тощо.

Лексеми *сміятися, посміхнутися, засміятися* супроводжуються частками та звуконаслідувальними словами. Частки разом із дієсловами на позначення сміху підсилюють емоції, додаючи їм семантичних відтінків; передають реакцію людини на навколишній світ або події й виражають згоду та підтвердження, напр.: «*Еге ж, – сміється* вона... *якби я твоєї книжки слухала, то вже усі видохли б, а так ще двійко зосталося!..*» (Тютюнник 1984, с. 103); «*Ну да, – сміється, – зірки на небі, самі ж хвалилися, бачите, а голови й за крок не признали?*» (Тютюнник 1984, с. 94). У наведених прикладах використано модальні стверджувальні частки, які підтверджують висловлену думку.

Автор для підсилення додаткових відтінків концепту *сміх* використовує й модальні видільні частки, які слугують для логічного виділення того чи іншого слова в реченні. Переважно вживаються частки *лиш, лише, тільки, навіть*, напр.: *лиш* посміхалися; *тільки* дуже зауспіхавшись; *тільки* посміхалася в небо; *тільки* сором'язливо посміхнувся; незмінною лишилася *тільки* посмішка; *тільки* не посміхайтесь; *тільки* цідить крізь тонкі вуста мудру посмішку; *тільки* усміхався і мовчав; спромігся *лише* всміхнутись; Климко *лише* всміхався; губи *лише* ледь-ледь у посмішці тремтять; *лише* всміхалася на radoщах; *навіть* сміялася отаким собі коротким робленим смішком; *навіть* смішно трохи; *лагідно, навіть* улесливо всміхаючись. Зауважимо, що частки *лиш, лише, тільки, навіть* стоять у препозиції щодо концепту *сміх* незалежно від того, якою частиною мови він виражений – дієсловом чи його формою дієприслівником, іменником чи прислівником. Дієслова переважно зафіксовані у формі минулого часу, рідше теперішнього. Незважаючи на те, що всі частки належать до однієї групи (обмежувально-видільні частки), кожна з них має унікальне значення: *навіть* – несподіваність, *лише* – винятковість, яка констатується, *тільки* – винятковість з авторським коментарем [Бацевич 2014, с. 180–194].

Григор Тютюнник вербалізує концепт *сміх*, поєднуючи його із

звуконаслідувальними словами, що виражають емоції та допомагають, зокрема:

– відтворити особливість сміху, напр.: *Олесь підскоче, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі, – і подається в сосни* (Тютюнник 1984, с. 29); – *Га-га-га, – засміявся Антін* (Тютюнник 1984, с. 39); *«Нема йому смерті, видно, ще не всі гріхи згадав та покався. Того вона й не йде! – думає Санько і сміється сам собі: – Х-га-га!»* (Тютюнник 1984, с. 207);

– підкреслити його неповторність та індивідуальність, напр.: *А в другому кутку, де почав хтось ритися та й не кінчив, блиснуло двоє веселих оченят і почувся неголосний добрий сміх: хох-хох-хох...* (Тютюнник 1984, с. 276);

– наголосити на незвичайності або дивності, напр.: – *У-у-у... ти! – сміється Меланя дивно якомсь: у тому сміхові й образа, і побоювання образити, і згода з тим, що так воно й буде* (Тютюнник 1984, с. 313); *И... И... – косорото посміхнувся старий Личак...* (Тютюнник 1984, с. 325).

У процесі дослідження з'ясовано, що Григір Тютюнник може передавати емоції виключно словами *смітися*, *сміх*, *посмішка*, без їхньої конкретизації та уточнення за допомогою мовних одиниць, що містять емоційне забарвлення у своєму лексичному значенні. Автор лише констатує, хто сміється, зазначаючи загальну назву, ім'я чи називаючи посаду, рід діяльності, професію, напр.: *дівтора сміється; Іван Мефодійович засміявся; Поля буде сміятися; Леся усміхнулася; парубки теж сміялися; майстер як засміється; хлопці засміялися; Валерій Максимович посміхнулися; хлоп'я посміхнулося; хлопчик зразу був посміхнувся; колядник засміявся; усміхнулася Палажечка; Данило усміхається; усміхнулася Катря; сміється Юхим; усміхнувся Іван; сміється Санько; заусміхався Устим; усміхнувся Климко; усміхнувся швець, директор теж усміхався; Маня сміється; засміявся Мирон; лікар сміється; Василь усміхнувся тощо.*

Григір Тютюнник, вербалізуючи концепт *сміх*, акцентує й на адресатові, якому призначена посмішка, напр.: *усміхався синові; голова усміхнувся до всіх; до тебе в колиску всміхається; усміхнувся до дядька; голова усміхнувся до Степана; сміється до мене*. Інколи це може бути предмет чи поняття, напр.: *ледь посміхнувся до багаття*.

Герої Григора Тютюнника часто бувають заглиблені в себе, у свої роздуми; вони над чимось міркують, щось аналізують, тож часто поряд із концептом *сміх* з'являються компоненти *сам до себе, сам собі, собі, самому собі, сама до себе*, напр.: *тихо посміхаючись сам до себе; а я сміюся сам собі; усміхнувся сам собі; сміється сам собі; усміхався собі; час від часу посміхалася сама до себе; мудрацько посміхався сам собі; всміхаючись сам до себе; посміхатися самому собі; всміхається собі тихо тощо*. Трапляється й навпаки: герої Григора Тютюнника не зосереджені на власних думках, тоді їхня посмішка може бути посланою в простір – близький або далекий. Для позначення просторових понять автор використовує обставинні прислівники місця, які вказують на напрямок дії, напр.: *посміхається в небо Тимоха; Полька всміхається собі тихо, під ноги; усміхалася в стелю стара; тільки посміхалася в небо; недобре посміхався в темряву; всміхається, дивлячись у землю; усміхаючись мимо Софійки, в поле кудись; посміхався до всього, що бачив; усміхався навкруги; лежу, всміхаюся в стелю; усміхався згори до всіх; сміється до мене очима вгору; заусміхався на всі боки; беззубо усміхнулася просто в лінзу тощо*.

Григір Тютюнник, описуючи посмішку, вдається до порівнянь, які приєднуються за допомогою традиційних порівняльних сполучників, напр.: *посміхаюся так, ніби в мене губи померзли; усміхалася мудро, як усміхаються*

лише старенькі та діти; посмішка м'яка, як барсова хода. При утворенні порівняння використовується й безсполучникова конструкція, напр.: *Дивна була в нього посмішка: схожа на лисячий і вовчий оскал водночас* (Тютюнник 1984, с. 495). Окрім того, основою порівнянь можуть бути й прислівники, напр.: *по-дитячому усміхається; по-дитячому засміється; усміхалася по-козиначому*.

Посмішка часто супроводжується іншими портретними деталями, які є допоміжними актуалізаторами емоцій. Це, зокрема, порух очей, рух брів, погляд, вираз обличчя тощо, напр.: *пересмикнув устами, нібито усміхаючись; усміхався Микита змерзлими губами; всміхаються, показують усі ясна, бліді та негарні; Санько сміється очима; сміється Санько самими грудьми; усміхався Устим двома верхніми зубами; товсті добрі губи його здригаються від лагідної посмішки; Артемові губи аж затремтіли: усміхався; брови зведені, губи лише ледь-ледь у посмішці тремтять; губи тягнуться їй назустріч і усміхаються; Брус посміхнувся крізь стиснуті губи, випнувши їх уперед; посміхаючись однією щокою; кожна його зморшка теж заусміхалася; посміхнувся до нього трьома сортами своїх зубів – костяними, залізними і золотими*. Поєднання різноманітних портретних деталей додає місткості психологічній складовій персонажів, що сприяє глибшому розкриттю образів і максимально активізує найбільш важливі для письменника моменти в змалюванні героїв.

Отже, *посмішка, усмішка та сміх* у Григора Тютюнника – це символічні деталі його творів, які письменник лаконічно, але містко вербалізує, – і в цьому характерна прикмета його стилю. Вони є наскрізними в багатьох творах митця, часто вживаними, повторюваними й відіграють важливу роль. Завдяки концепту *сміх* Григор Тютюнник передає найвище емоційне напруження персонажів та відтворює правдивість їхніх характерів. Промовистість таких деталей безперечна, адже вони актуалізують висловлювання, впливають на поведінку персонажів. Через сміх проявляється радість, любов, дружба, дружельюбність, задоволення, захват, розчарування, здивування, зацікавленість, страждання, страх, сором, гнів, подив, натяк, сум, тривога, огида, презирство, іронія, сарказм, нещирість тощо. Спектр почуттів, відтворених через посмішку, надзвичайно багатий. У контексті вони набувають ще більшої експресивності, яка підкреслює поведінку персонажів, посилює їхню інтелектуальну та емоційну складову, розкриває справжні бажання, істинність думок або виявляє підлість чи негідність характеру. Завдяки емоційності по-іншому сприймається дійсність, у якій живуть і співіснують герої. Відповідно, це дає можливість інакше поглянути на сферу діяльності персонажа, на його самореалізацію, на те, як він реагує на висунуті до нього вимоги чи висловлене прохання. Емоційна реакція персонажа на події, на соціум, на оточення теж додає експресії, впливаючи на його емоційний стан та змінюючи його. Мовне оформлення емоційності має неабияку значущість для всебічної характеристики персонажа. Тож Григор Тютюнник глибоко відчуває внутрішній світ людини, вловлює її найпотаємніші думки. Емоційність жестів і міміки та мовна експресія поєднуються в уяві митця і, вербалізуючись, передають його індивідуальне сприйняття та авторське бачення, яке виражається через словесне оформлення.

Висновки. У статті здійснено аналіз концепту *сміх* у творчому доробку Григора Тютюнника. На основі проаналізованого матеріалу встановлено, що концепт *сміх* реалізується переважно в іменниках, дієсловах та особливій незмінюваній формі дієслова – дієприслівниках. Найбільш уживаними є лексеми *посмішка, усмішка, сміх, сміятися, посміхаючись, усміхаючись, заусміхавшись*, які майорять різноманітністю емоцій, але домінують позитивні настрої, тобто

відбувається вербалізація сміхових якостей приємного, хорошого, привабливого. Рідше вживаються мовні одиниці *усміх*, *смішок*, *посмішечка*, *оскирятися*, *гиготіти*, *загиготіти*, *реготати*, *розреготатись*, *реготнути*, *смішити* тощо. Для підкреслення іменникових вербалізаторів концепту *сміх* автор зазвичай використовує прикметники. Дієслова та дієприслівники супроводжуються уточненнями прислівникового характеру, серед яких кількісно переважають якісно-означальні прислівники; рідше вживаються означальні прислівники способу дії та кількісно-означальні на позначення ступеня інтенсивності дії або міри чи ступеня вияву ознаки.

Перспективи подальших наукових розвідок. Уміння Григора Тютюнника підкреслити деталь за допомогою промовистої подробиці, яка допомагає не тільки декодувати зашифровану письменником інформацію, а й правильно зрозуміти глибинний смисл, закладений у текст, і надати образності персонажу – це тема ще не однієї подальшої розвідки про особливості творчої манери письменника, яка потребує ґрунтовного аналізу, щоб все ж таки зрозуміти, якими законами майстерності послуговувався митець.

ЛІТЕРАТУРА

- Бацевич, Ф. (2014). *Частки української мови як дискурсивні слова*. Львів, 288 с.
- Єрмоленко, С. Я. (1982). *Синтаксис і стилістична семантика*. Київ, 210 с.
- Загнітко, А. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк, 402 с.
- Музиченко, Н. І. (2014а). Експресивні вербалізатори портретної деталі в ідіолекті Григора Тютюнника. [У:] *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*, сер. 8, вип. 5, с. 148–157.
- Музиченко, Н. І. (2014б). Лексико-граматична вербалізація жалю та болю у творчості Григора Тютюнника. [У:] *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*, 3 (75), с. 313–317. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/13821/1/313-317.pdf>
- Григір Тютюнник: тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю від дня народження письменника* (1991). Луганськ, 159 с.
- Тютюнник, Г. М. (2006). *Вибрані твори*. Київ, 400 с.
- Чабаненко, В. А. (2002). *Стилістика експресивних засобів української мови*. Запоріжжя, 351 с.

REFERENCES

- Batsevych, F. (2014). *Chastky ukrainskoi movy yak dyskursyvni slova* [Particles of the Ukrainian language as discourse words]. Lviv, 288 s. (in Ukrainian)
- Yermolenko, S. Ya. (1982). *Syntaksys i stylistychna semantyka* [Syntax and stylistic semantics]. Kyiv, 210 s. (in Ukrainian)
- Zahnitko, A. (2012). *Slovnnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i terminy* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms]. Donetsk, 402 s. (in Ukrainian)
- Muzychenko, N. I. (2014a). Ekspresyvni verbalizatory portretnoi detali v idiolekti Hryhora Tiutiunnyka [Expressive verbalizers of a portrait detail in the idiolect of Hryhor Tyutyunnyk]. [U:] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Filolohichni nauky (movoza navstvo i literaturoznavstvo)*, ser. 8, vyp. 5, s. 148–157. (in Ukrainian)
- Muzychenko, N. I. (2014b). Leksyko-hramatychna verbalizatsiia zhalu ta bolu u tvorchosti Hryhora Tiutiunnyka [Lexical-grammatical verbalization of regret and pain in the works of Hryhor Tyutyunnyk]. [U:] *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu. Filolohichni nauky*, 3 (75), s. 313–317. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/13821/1/313-317.pdf> (in Ukrainian)
- Hryhir Tiutiunnyk: tezy dopovidei respublikanskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 60-richchiu vid dnia narodzhennia pysmennyka [Grihyr Tyutyunnyk: theses of reports of the republican scientific and practical conference dedicated to the 60th anniversary of the writer's birthday] (1991). Luhansk, 159 s. (in Ukrainian)
- Tiutiunnyk, H. M. (2006). *Vybrani tvory* [Selected works]. Kyiv, 400 s. (in Ukrainian)
- Chabanenko, V. A. (2002). *Stylistyka ekspresyvnykh zasobiv ukrainskoi movy* [Stylistics of expressive means of the Ukrainian language]. Zaporizhzhia, 351 s. (in Ukrainian)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (2005). Бусел, В. Т. (уклад. і голов. ред.). Київ, 1728 с.

Тютюнник – Тютюнник, Г. М. (1984). Твори. Київ, 578 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Tutunnyk_Hryhir/Tvory_zb.pdf?

ABBREVIATIONS

VTSSUM – *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (2005). Busel, V. T. (uklad. i holov. red.). Kyiv, 1728 s. (in Ukrainian)

Tiutiunnyk – Tiutiunnyk, H. M. (1984). *Tvory* [Essays]. Kyiv, 578 s. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Tutunnyk_Hryhir/Tvory_zb.pdf? (in Ukrainian)

Подано до редакції 29.03.2024 року

Прийнято до друку 22.04.2024 року